

משה חלמיש

אכילת דגים בשבת — טעמים ופשריהם

יותר יש לדאוג אם אין לו דגים על ערב שבת
קודש (ר' אהרן מקרלין).
עוד יש לנו סודות נוראים ונפלאים, מה טעם יש דג
שזוכה שאוכלים אותו בשבתות וכימים טובים...
עמוקים עמוקים הם הדברים, מקצת מקצתם אגלה
לך (עגנון¹)

א

בפולקלור היהודי והעולמי מוצא אתה התיחסות לבעלי-חיים שונים, וממנו ינקו גם הסיפורת והשירה, ואף האומנות על רבדיה המגוונים שאבה השראה רבה. במקרים מסוימים אף היו לכך השלכות סוציאליות וכלכליות שונות, אם כי ברור שהפולקלור אינו אלא נותן מבע לרבדים עמוקים יותר. בין בעלי-החיים תופס עולם הדגים מקום נכבד למדי², וכן הוא גם בעם היהודי, וכבר מימי קדם³.
הדגים הם בעלי-החיים הראשונים שנתברכו (בראשית א כב), וכן הפכו לסמל של פריון

- 1 ש"י עגנון, מזל דגים, עמ' 630. על סיפור זה ראה מאמרו של " פרידלנדר, בקובץ שמואל יוסף עגנון, מבחר מאמרים על יצירתו, בעריכת הלל ברזל, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 392–401. הסיפור יצא גם בתבנית אלבומית מיוחדת בצירוף רישומים מאת יוסל ברגנר, ירושלים תשמ"ב.
- 2 די לעיין ב-, Stith Thompson, *Motif-Index of Folk-Literature*, revised and enlarged edition, Bloomington, Indiana, 1958, vol. 6, pp. 291–294; Aarne-Thompson, *The Types of the Folktale*, Helsinki, 1961, index, p. 559. על החשיבות של הדגים עיין עוד במאמריהם של: יעקב נאכט, דגים, סיני, ח, עמ' שכו–שלג; הנ"ל, אכילת דגים בשבת, סיני, יא, עמ' קלט–קנה; חיים לשם, שבת ומועדי ישראל, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 56–61; ספר השבת, בעריכת י"ל ברוך, תל-אביב תשכ"א, עמ' 256–259. על סמל הדג ביהדות ובנצרות, ראה *Archiv für Religionswissenschaft*, xiv, 1911, pp. 1–53, 321–392.
- 3 ראה Erwin R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, 1956, vol. 5, pp. 61–3, וכן במפתח שבכרך 6, עמ' 233–234.

בברכת יעקב לנכדיו: "וידגו לרוב בקרב הארץ" (שם מח טז). אין זה מקרה שהתלמוד⁴ מונה בין עשרת התנאים של יהושע עם כיבוש הארץ, שיהיו "מחכיני בימה של טבריא", ומסביר רש"י על-פי המשך הגמרא: "ואע"פ שבחלק נפתלי היתה כלה". כלומר, ים הכנרת על הדגים שבו הפך להיות שטח אקסטרטוריאלי, ובלי משים אדם מעלה השוואה לירושלים, שאף עליה נאמר שלא נתחלקה לשבטים, וזאת כדי להצביע על היותה נכס לאומי. אכן, על היות הדג בעל-חיים מצוי המשמש יסוד חשוב בתפריט, ניתן להיווכח אפילו מן המסופר בנחמיה יג טז, כי "והצורים ישבו בה, מביאים דאג וכל מכר ומוכרים בשבת לבני יהודה ובירושלים". אמנם אין מכאן הוכחה משכנעת שאכלו את הדג דווקא בשבת, אבל עצם הזיקה לדג והחשיבות שתפס גלויות לעין. אף ההלכות והאגדות הרבות הקשורות בדגים ובדיג הפזורות ברחבי התלמודים והספרות המדרשית⁵, כמו גם המסופר על שמעון פטרוס ואחיו⁶ שהיו דייגים בכנרת, מצביעות על ההיקף הרחב של אומנות זו באותה תקופה⁷.

בוודאי יש בכך גם קשר לאמונה בעילות הדג לפיריון וכסגולה נגד עין הרע, כפי שנאמר בתלמוד: "וידגו לרוב בקרב הארץ" — מה דגים שבים מים מכסין עליהם ואין עין הרע שולטת בהם, אף זרעו של יוסף אין עין הרע שולטת בהם" (ברכות כ ע"א). לענין זה של פוריות יש ביטויים רבים ביותר לאורך הדורות, ועוד מימי קדם. למשל, ר' אלעזר מוורמס כותב בס' הרוקח⁸: "ביום שני שלאחר נשואין רגילים לאכול דגים". הדגים מופיעים בצורות שונות בחתונה אצל יהודי מארוקו וארצות אחרות⁹, הם גם מופיעים בקמיעות והשבעות רבות¹⁰ שנועדו להביא ברכה מצד אחד, ולמנוע נזק ומחסור מצד שני. בוודאי נראתה גם סמליות רבה בהיות חודש אדר במזל דגים, שבו התרחש נס פורים, המסמל את שמחת הקיום ואת נצח ישראל. די טבעי היה אם כן למצוא בצפון-אפריקה "הדס" לבשמים, שאינו עשוי בצורת מגדל¹¹, אלא בצורת דג.

הקשר החיוני של הדג למים אף הוא שימש כסיס לתלות עליו רעיונות שונים, כגון: חיוניותה של התורה. לאמור, היות שנמשלה תורה למים, ברבים ממאמרי חז"ל, לא קשה היה להגיע לקביעה כי חיוניותה של התורה לישראל היא כחיוניותם של מים

4 בבא קמא פא ע"א-ע"ב.

5 למשל, סגולת הדגים להפרות (ברכות מ ע"א, נו ע"ב), או כי האשה האוכלת דגים יולדת בנים יפים (כתובות סא ע"א), ורבים כיצא באלה.

6 מתי ד יח.

7 וראה לעיל הערות 1, 2.

8 ס"י שנד. וראה בחיבור באר מים חיים, שבסוף שו"ת באר שבע: "ומכאן נשתרכב המנהג לאכול דגים באותה סעודה שעושין לאחר שבעל בעילת מצוה".

9 ראה גודינף, שם (הע' 1), עמ' 50.

10 גודינף, שם, עמ' 21-22, אף ראה בכך השפעות יהודיות על תופעות מוסלמיות. על דגים כקמיע וכסמל של ברכה ופוריות בפולקלור של העת החדשה בתוניס וטרפולי, ראה במאמרו של ח"ו הירשברג, הדגים בפסיפסי בית-הכנסת וכו', ארץ-ישראל, ח, תשכ"ז, ובמקומו עמ' 307-309. כדאי גם לציין שהשם פישל שניתן ליילודים במזרח-אירופה אף הוא בא, בוודאי, כנגד עין הרע.

11 שהרי המקור לכך, ככל הנראה, טמון בתופעה שבשמים ותבלינים שהיו מצרכים יקרים אוחסנו במגדלים וממגורות. תופעה זו שהיתה מיוחדת לאירופה לא היתה רלבנטית בצפון-אפריקה.

לדגים. ובמאה השבע-עשרה יאמר ר' ישעיה הלוי הורוויץ: "וכבר נודע כי הצדיקים נמשלו לדגים שבים, שהם במקום טהרה ואין שום טומאה. אדרבה, המים מטהרים וטהרה נמשלה למים, וכמו שבדגים נאמר אסיפה, כמ"ש 'אם דגי הים יאסף להם', כן בצדיקים נאמר אסיפה. והיחיד בדורו נמשל לדג הגדול שבכולם שהוא הלוי"ת"¹². ומכאן יכול לנבוע סמל נוסף הכרוך דג ונצחיות. מעין זה היא הסמליות הקושרת דג למשיח¹³. כזכור, דג הלוי"ת, הגדול והעצום, הוא שמזומן לצדיקים לעתיד לבוא. שכיחותו של הדג, על הסמלים שניתלו בו, יחד עם מחירו הזול, יחסית¹⁴, העלו אותו על שולחן מלכים ועניים כאחד, הכל לפי האפשרות הכספית והמומחיות הגסטרונומית. וכך אתה מוצא יסוד של עונג שבת¹⁵ באכילת דגים בשבת, אפילו עד כדי מידה של מסירות נפש, כאותו סיפור מפורסם על יוסף שהיה מוקיר שבת¹⁶. אף רואים אנו כי נתפתח מנהג, לשלוח לרב המקום דגים במתנה לכבוד שבת¹⁷, ולעתים אף גויים נהגו בכך¹⁸. לא ייפלא שחיבה זו עשויה היתה לשמש נושא לגיחוך בתיאורים אנטישמיים. כך תיאר הסאטיריקן הרומי Persius Flaccus את היהודי: "כאשר מגיע יום השבת... זנבות הדגים צפים בצלחות כלי החרס האדומים" וכו'¹⁹.

ב

הנה כי כן, מסורת אכילת הדגים בשבת, אם בליל שבת, אם ביום בלבד, אם בכל שלוש הסעודות, ואם במוצאי-שבת, נפוצה היא בעם ישראל, ושורשיה קדומים למדי. הבה

- 12 של"ה, מסכת תענית, אמשטרדם נח"ת, רי ע"ב. רעיון כזה אנו יכולים למצוא בצורה ברורה גם בספר קבלי. בכת"י פריס 841 (כנראה מן המאה השש-עשרה), דף 214ב, נאמר כי הדגים נמשלים לתלמידי חכמים, שאלה ואלה אינם נחים, מים מטהרים וטהרה מטהרת, וכן יש סוגים שונים של דגים כמו של חכמים. אגב, שם גם מפרש דג מלשון דאג, שהם מודאגים זה מזה (דף 214א). כזכור, הכתיב בנחמיה הוא דאג; ובשירה תמצא מצלולים על רקע זה.
- 13 עיין גודינף, שם (הע' 1), עמ' 42. וכן ראה זוהר ח"ב קצט ע"א-ע"ב; יהודה ליבס, המשיח של הזוהר, בקובץ הרעיון המשיחי בישראל, ירושלים תשמ"ב, עמ' 123-126.
- 14 למשל, במזרח-אירופה הוטל במאה הי"ח מס על שחיטת בשר כשר, מה שאין כן לגבי דג.
- 15 ראה הגדרת הסמ"ג: "הדלקת נר נאה הוא עיקר הכבוד... עונג שבת היא אכילת בשר ודגים ושתיית יין" (עשין, ל, ויניציא ש"ז, קיר ע"ג-ע"ד). וראה עוד "תא-שמע, נר של כבוד, תרכ"ן, מה, תשל"ו, עמ' 128 והע' 1.
- 16 עיין שבת קיח ע"ב-קיט ע"א. כיוצא בו הסיפור המופיע במקורות שונים על "רומי (ולהלן הוא מתואר כיהודי) שהיה מכבד שבתות וימים טובים", ואשר עמד בתחרות עם שליח האפרוכוס, והעלה במחירי הדג ובלבד שיזכה לקנותו. ראה מגורת המאור לר"י אלנקהוה, מהד' ענלאו, ח"ג, עמ' 591. וראה מקבילות שם בהערה.
- 17 ראה, למשל, שו"ת חות יאיר, סי' רלב: "המנהג דשולחים לת"ח מעות ואומרים לו דרך כבוד לקנות מהם יין או דג חשוב לשבת או י"ט". עצם העמדת "דג חשוב" לצידו של יין, ואין מובא פריט אחר, מלמדת הרבה על מקומה של אכילת דג.
- 18 כגון, שם, סי' קצט: "עירון שלח לפרנס הרגיל ונשוא פנים אצלו בע"ש דג גדול קרפון פתוח מופלג בשמנוני" וכו'.
- 19 ראה י' גילת, ליל התקדש שבת, סידרא, ג, תשמ"ז, עמ' 28, על-פי מ' שטרן. ראה שם הערה 44.

נתחקה בקצרה על עקבותיה, ובעיקר על טעמים שניתנו לה בספרות הקבלה והחסידות. כבר הזכרנו את מכירת הדגים בשבת בימי נחמיה. אמנם קשה להכריע משם, אף שיש מקום להניח כן, אם ראו ייחוד באכילתם דווקא בשבת, אם לאו. על כל פנים מענין שבמאה הי"ט קובל ר' חיים פלאג'י על כך ש"רבים שגו לילך בשבת אחר חצות ליקח פרות וירקות מבעלי חנויות גויים לסעוד' ג' ולמ"ש [=ולמוצאי שבת], ויש מהם דגים, מפני האורחים. ואפי' אינן נותנין מעות פוגעין בכמה איסורין"²⁰.

אכילת דג מתוארת כדוגמא מובהקת לעונג שבת. הדבר מקובל בספרות התלמודית²¹. ה־ locus classicus הוא האמור במסכת שבת (ק"ח ע"ב): 'וקראת לשבת עונג'. במה מענגו? רב יהודה בריה דרב שמואל בר שילת משמיה דרב אמר בתבשיל של תרדין ודגים גדולים וראשי שומין, רב חייא בר אשי אמר רב, אפילו דבר מועט ולכבוד שבת עשאו הרי זה עונג, מאי הוא? אמר רב פפא, כסא דהרסנא (ופירש רש"י: דגים קטנים מטוגנים בשמן קרביהן ובקמת). אף בספרות המאוחרת פני הדברים כך²². ולא עוד אלא שכך הוא גם בספרות הפסיקה, ואסתפק בדוגמא אחת מן הדור שלנו. ר' משה פיינשטיין מציין את הדג כדוגמא מובהקת למאכלים שיש בהם עונג והנאה, גם אם הוא "לכל אחד כפי יכולתו, שזהו כסא דהרסנא להעני, ותבשיל של תרדין ודגים גדולים לעשיר"²³. עקרון יפה העמיד ר' שניאור זלמן מליאדי: "כל מקום ומקום לפי מנהגו יעגוהו במאכלים ומשקים החשובים להם ענג"²⁴. לא זו אף זו: "אין טעם בדרך הנגלה שיתקנו דוקא דגים. ומה שהזכירו דגים בגמרא בכמה מקומות, היינו למצוה מן המוכרח"²⁵. משמע, לפי פשוטם של דברים, הדג הוא המוכרח שבמאכלים (ועל-פי הסוד ירבו בטעמים). מכל מקום, המסופר בתלמוד על אמוראים שטרחו בעצמם לכבוד שבת, כולל גם את רבא שמלח שיבוטא (שבת ק"ט ע"א). כן מסופר על ר' ישראל איסרליין: "ורוב פעמים עשה דגים בעצמו"²⁶. גם מסופר עליו "שלא הלך לשוק אלא ביום ו' לקנות דגים לכבוד שבת. לסוף לא הלך לגמרי לשוק ושלח אחר לקנות לו דגים"²⁷. וכפי שתיאר ר' יוסף יוזפא קאשמן מק"ק פראנקפורט: "בכמה קהלות נוהגים הבעלי בתים אנשי מעשה שהם עצמם קונים דגים

- 20 כף החיים, סי' ל ס"ק כג, שאלוניקי תרי"ט, רכב ע"ב.
 21 שבת ק"ח-ק"ט; בראשית רבא יא; פסיקתא רבתי כג; ועוד.
 22 למשל, מנהגות וורמייזא, מהדורת ישראל פלם, ירושלים תשמ"ז, עמ' נ; שו"ת בנימין זאב, וויניציא רצ"ט, שג ע"ב, סי' רו; מנורת המאור לר' יצחק אבוהב, נר ג כלל ד חלק ז, מהד' פריס-חורב, ירושלים תשכ"א, עמ' 344. יש ספרים שמדברים באופן כללי, בלא לפרט. כגון: ספר החיים, לר' חיים אחי המהר"ל, חלק ג פרק ו.
 23 שו"ת אגרות משה, חלק א"ח ד סי' סג. לעומתו, השל"ה מרחיב במקצת (וראה המשך תשובתו של הרב פיינשטיין ע"פ הגאונים): "ועל כל פנים מענגו בלחם טוב ודגים ובשר ויין". ראה מסכת שבת, אמשטרדם נח"ת, קלג ע"א (מהד' ורשא תרכ"ג, צז ע"ד).
 24 שו"ע הרב, סי' רמב סעיף ב. מקור הדברים בדברי ה"לבוש" על אחר.
 25 קונטרס אחרון לשו"ע הרב, סי' רמב ס"ק ד.
 26 לקט ישר, א"ח, עמ' 47.
 27 שם, עמ' 32.

אפי" הם קצינים ונכבדים שאינו לפ"כ [=לפי כבודם] בשאר הימים²⁸. ענין זה יחזור בפולקלור החסידי.

ברם, בעוד שהטור, סי' רמב, הולך בעקבות התלמוד, בהזכירו את הדג כדוגמא לעונג שבת, הרי אין הדבר כן אצל פוסקים קלאסיים אחרים. הרמב"ם כותב באופן כללי: "איזהו עונג, וזה שאמרו חכמים שצריך לתקן תבשיל שמן ביותר ומשקה מבושם לשבת, הכל לפי ממונו של אדם"²⁹. ואילו ר' יוסף קארו כותב: "ירבה בבשר ויין ומגדנות כפי יכלתו"³⁰. משמע, דווקא במקום עקרוני שהיינו מצפים לאיזכורו נעלם הדג. אולם במקום אחר כתב³¹ שבסעודה שלישית, "י"א שאפשר לעשותה בדברים שמלפתים בהם הפת בבשר ודגים אבל לא בפירות". על כל פנים, לפי דעה זו אין חובה דווקא בדגים. כיצא בכך בנושא הדן בזכויות האשה: "וכמה מזונות פוסקים לאשה... ובשבת ג' סעודות ובשר או דגים"³². הרי זה דבר המובן מאליהו שדגים עשויים להיות חלק בלתי נפרד מתפריט של שבת, אם כי אין נראית כאן חובה מוחלטת. מצב רופף זה הרגיש בו ר' ישעיה הלוי הורוויץ, ולאחר שהביא את דברי הרמב"ם דלעיל הוסיף משפט קצר בהמשך רצוף: "ועל כל פנים מענגו בלחם טוב ודגים ובשר ויין"³³.

אף על פי כן נראה שנוהג זה היה ידוע במדינות אשכנז עוד בימי-הביניים, עם שלא כל ספרי המנהגים (כמו המהרי"ל) מתחסים אליו. יש שמדברים על כך כבודך אגב, דבר שאולי עשוי ללמד שהיה זה חזיון נפרץ עד שלא הוצרך לציון מיוחד. גם אין להתעלם ממצאות כלכלית נתונה, לאמור, יש מקומות שהדג מצוי בהם לרוב (כמו בבל בתקופת התלמוד), ויש מקומות שהם רחוקים ממקורות מים ואין הדג מצרך מצוי במקומם. כך יסופר, למשל, על ר' ישראל איסרליין: "הוא עצמו אכל ביום ו' חתיכה פשטידא [שיש בו זכר למן] כי אין מצוי דגים במרפורק. אבל בניאושטט אוכל ביום ו' ... חתיכת דג קטן מן הדגים שקנה לשבת"³⁴. והמדובר בשתי ערים באותה מדינה. קל וחומר ארץ כמו תימן, שבה הדג מצרך נדיר³⁵, ועל כן אינו נזכר בספרי חכמיה³⁶.

28 נוהג כצאן יוסף, תל-אביב תשכ"ט, עמ' קנ.

29 הלכות שבת, פרק ל הלכה ז.

30 שו"ע סוף סי' רנ.

31 שם, סי' רצא ס"ק ה (וכן בבית-יוסף).

32 שם, אבן העזר סי' ע ס"ק ג. פרוייקט השו"ת של אוניברסיטת ברא-אילן היפנה אותי ל"פסקי דין רבניים", חלק ז עמ' רצ, שאף הם עשו שימוש בדברי השו"ע כאן.

33 של"ה, שם (הע' 23). משפט זה נשאר גם בקיצורי השל"ה, כגון: מעיל שמואל, לר' שמואל דוד אוטולינגו, ונציה תס"ה, מז ע"א, סי' מו; קיצור של"ה, לר' יחיאל מיכל עפשטיין, ירושלים תש"ך, עמ' קסא.

34 לקט יושר, שם (הערה 26).

35 ראה, למשל, משה צדוק, יהודי תימן תולדותיהם וארחות חייהם, תל-אביב תשמ"ד/1983, עמ' 170.

36 ניקח דוגמא מענינת. ר' יחיא צאלח, בתכלאל עץ חיים, מפרט את סדר "הנהגת ערב שבת" (ירושלים תשכ"ב, צה ע"א-צו ע"א) ואינו מזכיר את הדג. וכך לא בסעודה שלישית (קמז ע"א). אולם במסגרת תפילת שחרית של חול מצטט מספר טהרת הקודש את פירושו ל"אשרי", ובין היתר את ראשי התיבות של המילה 'עוד': עופות ובשר דגים. הפירוש נדרש על השבת, אך אין לו ביטוי מעשי אצל המהרי"ץ.

ולהיפך, בצפון-אפריקה דגים "נמכרים בזול יותר מן הבשר", כפי שעולה מן התקנות שנאספו בידי ר' אברהם אנקאוה³⁷.

ג

אכילת הדג עוררה גם שאלות הלכתיות מסוימות. כגון: הוצאת עצמות הדג שאינן ראויות למאכל אסורה מטעם מלאכת בורר. לפיכך מיעץ ר' חיים פלאג'י: "מי שחננו ה' בעושר יכל לקנות" בע"ש דגים ויוציא השדרה כדי שלא יהיה בורר, "וגם לאידך גיסא בדגים קטני קטנים שאין רגילים להוציא ויוציא מידי פקפוק"³⁸. זהו היסוד, כידוע, להכנת "געפילטע"³⁹ פיש".

נקודה אחרת היא, אם רשאים לאכול בבית-הכנסת. כותב ר' יעקב יחיאל ויינברג: "וגם כמה מהראשונים מבארים, הא דמותרים העניים לאכול בביהכ"נ הוא משום שסעודת שבת היא מצוה"⁴⁰. ולמרות שיש מפקפקים בדבר, הוסיף: "ובאמת כתבו כל הראשונים"⁴¹ דסעודת מצוה של שבת מותרת, וסעודת שבת היא של בשר ודגים"⁴⁰. משמע, בימינו אכילת דג בשבת תיחשב כסעודת מצוה, וממילא עניים רשאים לאוכלו בבית-הכנסת.

ר' יעקב יצחק וייס דן בשאלה, שלעתים קרובות עלתה על דפי הספרים ומנקודות-מבט שונות, ובהסתמכו על מקורות מן הראשונים קבע כי יוצאים ידי חובת סעודת שחרית בדגים ופירות בלבד. ונימוקו עמו: יש היכר שנועדו לעונג שבת, משום שאין דרך לאוכלם בימות החול⁴². עד כמה מזוהה היתה אכילת הדג עם סעודת שבת אפשר להיווכח מכך שאחד החכמים ביקש להוכיח שסעודת שחרית, זו הנאכלת בבוקרו של יום, וכוללת "מיני מתיקה וקמחא ומגדים, ואוכלים לשבעה עם החתן ושושביניו", איננה סעודה לשם שבת, שהרי אין בשר ודגים כלולים בתפריט. רק הסעודה ש"אחר חצי היום עורכים שלחן דגים ובשר ומיני תבשילין"⁴³, היא זו הנחשבת כסעודת שבת. שאלה רווחת אחרת היתה, אם יוצאים ידי חובת סעודה שלישיית באכילת פירות. בדרך כלל העמדה היא: "ואפילו אותן שאומרים שיכול ליפטר במיני תרגימא, הני מילי בשר ודגים ודבר המלפת הפת, אבל פירות לא"⁴⁴. לענייננו חשוב שדג הוא בבחינת דבר מובן מאליו.

נזכיר כמה שאלות נוספות שנידונו בספרות ההלכה: אילו סוגי דגים אינם ראויים⁴⁵

37 כרם חמר, ח"ב, סי' מה. וראה גם יוסף בן נאיים, נוהג בחכמה, ישראל תשמ"ז, עמ' קלח.

38 כף החיים, סי' ל ס"ק לט, שאלוניקי תרי"ט, רכז ע"ב.

39 הפולקלור החסידי יוסיף וידרוש מילה זו בפנים שונות.

40 שו"ת שרידי אש, ירושלים תשכ"ב, ח"ב, סי' יב.

41 ראה, למשל, ר' יוסף שאול נתנון, שו"ת שואל ומשיב, לבוב תרכ"ט, ח"א, סי' סא.

42 שו"ת מנחת יצחק, חלק ח, סי' לט. המחבר נפטר בשנת תשמ"ט.

43 הרב עובדיה יוסף, שו"ת יביע אומר, ח"ג (אבן העזר), סי' יא.

44 ר' אליהו מלונדריש, עץ חיים, ח"א, ירושלים תשכ"ב, עמ' רצה. והשווה ס' האגור, הלכות שבת, סי' תז.

45 אף יש חיבור מיוחד שנועד להחיר אכילת דגי שטירל וטיק, והוא מאת ר' אהרן חארינר, נדפס בפראג תקנ"ח.

למאכל (כגון מפני תולעים המצויים בראש, וכדומה); סכנה בריאותית בשתיית מים אחרי הדג; אין לאכול יחד עם בשר, והשאלה אם צריך להפסיק בפעולה מיוחדת ביניהם. שאלות אלה, ודומיהן, עלו לעתים מזומנות, ובכך ניתן לראות את מקומו של הדג במסגרת השבת.

ד

עולם הפיוט אף הוא לא פסח על הדג, ואפשר למצוא אותו בשירים רבים המושרים בסעודות שבת. נזכר כמה מהם: בפיוט 'כי אשמרה שבת' לראב"ע: "היום נכבד הוא יום תענוגים לחם ויין טוב בשר ודגים". הפיוט נפוץ בקהילות רבות. כן ידוע הפיוט 'מה ידידות מנוחתך', שמחברו: מנחם, ובו חוזר הפזמון: "להתענג בתענוגים ברבורים שלו ודגים"⁴⁶. בקובץ הפיוטים ממארוקו 'שיר ישראל'⁴⁷ חזר הדג בפיוטים שונים. בקובץ אחר ממארוקו, 'שיר ידידות', נמצא פיוט 'אל אל אשרי שירה', שמחברו: עמרם, ובו: "ערב השבת תכין ותזמין לקראת שבת מכל מין ומין דגים ועופות ובשר שמן תשיש ותשמח ברוב טהרה"⁴⁸. באלג'יר ידוע הקובץ 'שובע שמחות', ובו תמצא את הפיוט המתחיל 'מה לך יחידתי', שמחברו: מסעוד, ובו: "זומן לך שלש סעודות מבשר דגים ובשר עגלות עם סוד היין כי טוב להודות"⁴⁹. בפיוט ידוע אחר, הפותח: 'אליו מי הקשה וישלם' (סי' אני אברהם חזק), נמצא: "רצים לכל תענוגים בשר שמן עופות ודגים בשבת שמחים ולא דואגים"⁵⁰. בקובץ שירי שבת של בוכארא, 'כבוד שבת'^{50א}, מופיע שיר של דוד פארדו, מתחיל: "יה צר עולם עליך, ובתוכו: "ולכבוד ליל שבת הכן בשר דגים עם אשה בן גם בת תרבה כל תענוגים". ואחרון אזכיר מספר פזמונים 'אמרי נועם'. בפיוט המתחיל 'שומר שבת מצוה רבה', שמחברו: מנחם, נמצא: "מוסף תוסיף במאכלות בשר דגים ובשר עגלות"⁵¹. בסיכום חשוב לציין, שבפיוט אין, ככל הנראה (אולי פרט לשירו הנזכר של פארדו), הבחנה בין סעודות השבת כאשר לאכילת הדג.

בפיוטים רבים חזרה המילה "תענוגים", ולא רק המצלול עם "דגים", אלא תחת רושםם

- 46 נדפס לראשונה בס' שירים וזמירות ותשבחות, קושטאנטינה ש"ה, סי' קנג.
 47 פאס תרפ"ט. למשל, עמ' 71.
 48 מרראכיש תרפ"א, ל ע"ב (במהד' פאריס תשכ"א, עמ' מז).
 49 שובע שמחות, בעריכת אלמליח אברהם בן יוסף, אלג'יר תר"ן, עמ' 17.
 50 אעיר כאן על חילופי נוסח. הנוסח שהובא בפנים הוא על-פי סי' זמירות ישראל, עזן תרנ"א, ט ע"ב. וכן בשיר ידידות, גרבה תרפ"ו, ב ע"א. ואילו בס' שבחי אלהים, והראן תר"ם, עמ' מד: 'לאכול' תחת 'לכל'; 'יין בשר עוף' תחת 'בשר שמן ועופות'. עוד יוער כי ייתכן שהמילה 'דואגים' אינה באה רק כמצלול של דג-דאג, אלא גם על שם כתיב הפסוק בנחמיה, שהובא לעיל.
 50א ישמח ישראל, ירושלים תרל"ה, יג ע"ב; ומהדורה דומה בשם: יגל יעקב, ירושלים תרמ"ה, (נוסח איסטאמבולי, בעריכת יעקב חי בורלא), יג ע"א. שם המחבר מופיע במהדורות הבאות: יגל יעקב (בעריכת מיכאל בן דוד, ביניא מזרחי), ירושלים תרמ"ה, יב ע"א; כבוד שבת, חמ"ד תרמ"ה, עמ' 12; כבוד שבת (בעריכת יחיאל חפץ), ירושלים תרס"ד, כא ע"א.
 51 אמרי נועם, בעריכת יוסף שלום גאליינו, אמשטרדם שפ"ח, יג ע"א.

של דברי חז"ל על 'ענג שבת'. ביטוי מענין לכך ניתן בהלכה, במקרה שאדם אינו נוהג מאכילת דג. לדברי ה"מגן אברהם": "וצ"ל [=וצריך לומר] דכל א' לפי טבעו"⁵². הדברים הורחבו והובהרו בשו"ע הרב: "וטוב ליזהר לאכול דגים בכל סעודה אא"כ הדגים מזיקים לו לפי טבעו או ששונאם שאין לו מהם עונג אלא צער, והשבת לענג ניתן"⁵³. מכל מקום, הערכה זו ניתנה מנקודת מבט הלכתית מובהקת, ואילו האווירה הכללית התבטאה בפתגם המעודד שטבע מי שטבע: "האוכל דג ביום ד"ג [=ד+ג+ז=שבת] ניצול מד"ג [=מדין גיהנם]". על החשיבות שייחסו לכך ניתן ללמוד, למשל, מן המסופר על ר' חיים מצאנז, ש"היה אוכל בכל סעודת ש"ק שני מיני דגים. בתחילה אכל דגים חמוצים ואח"כ אכל דגים מבושלים". ההסבר לכך ניתן שם כי לא תמיד נמצאו דגים לשבת, אך החמוצים (=המלוחים) מצויים היו גם באמצע השבוע, לפיכך קנו אותם לשבת. ואז כאשר הגיעו סמוך לשבת דגים טריים לא הניחו את הראשונים מאחר שניקנו מלכתחילה לכבוד שבת. וכך אכל משניהם"⁵⁴.

ה

הלהיטות לקניית דגים לשבת אף הביאה במקרים מסוימים לתופעות מצערות. ידועות גזירות רבות שהוטלו על יהודים שלא למכור ושלא לקנות דגים⁵⁵. פעמים שעמדו בפני מצב של הפקעת שערים וייקור מחירי הדגים. הדיון הקלאסי בפרשה זו נמצא בספרו של ר' מנחם מענדל מניקלשפורג⁵⁶: "פעם אחת היו הערלים מוכרי הדגים מייקרים השער, לפי שראו שהיהודים קונים לכבוד השבת ואין מניחין בשביל היוקר. ועשו הקהל הסכמה ששום אדם לא יקנה דגים שני חדשים". במקרה האמור, ראשי הקהל התקינו שלא לקנות דגים, ולאחר מכן "התלמידים" שאלו בעצת ר' מנחם מענדל אם התקנה היא בעלת תוקף. הוא השיב בחיוב. אמנם היה מי שהתמרמר על פעולה זו, וראה בצערם של הפרנסים מעין עקיפת הסמכות ההלכתית, ובלשונו: "תיקון שנעשה שלא ברצון חכמים רק ע"י פרנסים עם הארצים ושלא למגדר מלתא"⁵⁷ — אך התקנה כשלעצמה לא בטלה בשל כך. הסכמה כללית היתה שלא להניח לערלים לנצל לרעה את הרגלי היהודים, ורבים החכמים שהסתמכו על ר' מנחם מענדל, במפורש או במרומז. הנה, למשל, לשונו הקצרה של "מגן אברהם": "אם הערלים מיקרין שער הדגים נכון לתקן שלא יקנו דגים"⁵⁸. ובניסוחו של ר' שניאור זלמן מליאדי: "ואם הגוים מיקרים השער של

52 אור"ח סי' רמב ס"ק א.

53 שו"ע הרב, אור"ח, סי' רמב ס"ק ז. וראה עוד האמור בס"ק ב, הובא לעיל בהערה 24. והשווה באר היטב לשו"ע סי' רמב ס"ק א.

54 כל הכתוב לחיים, ירושלים תשכ"ב, עמ' לג.

55 ראה, למשל, במאמרו של נאכט, שם (לעיל הערה 2), עמ' קנא ואילך; ספר השבת, שם (לעיל הערה 2), עמ' 258 סעיף כא.

56 שו"ת צמח צדק, סי' כח, אמשטרדם תל"ה, לב ע"ב—ע"ג. על הסמוכין שלו מן התלמוד, עיין בספרו של מנחם אלון, המשפט העברי, ח"ג, ירושלים תשל"ג, עמ' 310.

57 שו"ת שבות יעקב, ח"א, סי' יא.

58 שו"ע אור"ח סי' רמב ס"ק א. וכן ראה שו"ת חתם סופר, חלק ז סי' נו; ערך השלחן, לר' יצחק טייב, ליוורנו תקנ"א, סי' רמב; חסד לאלפים, לר' אליעזר פאפו, תרל"ו, סי' רנא; ועוד.

הדגים ומחמת זה יש כמה בני אדם שאין יכולים ליקח דגים לשבת, נכון לתקן שלא יקנה שום ישראל מהם דגים איזה שבתות כדי שאח"כ יזילו השער ויוכלו הכל לקיים מצות עונג שבת⁵⁹. אמנם גם במאה הי"ט היה מי שפקפק בפסקו של בעל ה"צמח צדק". ר' אברהם תאומים, רבה של בוטשאטש, מספר: "מעשה שהוקירו הדייגים השער מהדגים ועי"ז נמנעים העניים מלקנות דגים על שבת, ודרשו ממני לאסור איסור שלא יקנה שום אדם דגים על שבת עד שיוול השער, כמו שעשה מעשה בשו"ת צ"צ סי' כח. ע"ש [עיין שם] טעמו ונימוקו. ול"ה [ולא היתה] ידי עמהם בזה. ואברר את אשר בלבבי בזה". טעמו הוא, שכל שלא הוקר יותר משליש אין מקום לגזור על העשירים ולבטל מהם עונג שבת מפני דוחקם של העניים, "דלא רמיא עלייהו חובה בדבר". לאמור, אין מצוה לאכול דווקא דג, ולכך מזה "עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות"⁶⁰. המפליא הוא שהפער החברתי הונצח כאן בצורה מפליגה. אך נראה שיחס זה נשאר בעמדת מיעוט⁶¹. המצב החמיר לפעמים עד כדי כך שבאזמיר חברו יחדיו סוחרים יהודים וגויים, ובהשפעת היהודים העלו את מחירי הדגים פי חמישה. ר' חיים אבולעפיא, רבה של אזמיר, גזר בחרם "שלא לקנות דגים שנה או שנתיים (!) עד שיחזור השער למקומו"⁶². פרסום ניתן לדברים אלה גם הודות לשימוש שנעשה בהם בספר חמדת ימים⁶³.

שאלה נוספת שעלתה בהקשר למסחר היא, "שמוכרי דגים יודעים שישראל מכבדים שבתות וי"ט [ימים טובים] וקונים ביוקר מכותי", עולה החשש שהגוי ירבה להביא בעצם ימי הקודש "בשביל ישראל". כתוצאה מכך עלולת כמה שאלות הלכתיות. אלה נידונו מצדדים שונים במאה הי"ז–י"ח בשו"ת פנים מאירות, חלק ב, סי' קטז.

שאלה גררה שאלה, ובאותה תשובה שבס' פנים מאירות מדובר בגוי הקונה עבור יהודי, וסביר להניח שהיה מבני ביתו. בקצרה, אם אמר היהודי בערב יום טוב "תקנה לי דגים למחר", הרי זה אסור, אלא אם כן הורה לו בסתם שיקנה עבורו בלא שיזכיר שבת או מועד.

59 שו"ע הרב, או"ח, סי' רמב ס"ק ז. אוסיף כי ב"באר היטב", שו"ע, שם, ס"ק א, הביא את דעתו ההלכתית של בעל "בית הלל", שאם נתייקרו הדגים בפחות משליש אין לתקן תקנה. דעה זו נדחתה בשתי ידיים ע"י ר' שניאור זלמן, בקונטרס אחרון לשו"ע, שם, ס"ק ד. ברור שלכך מן המשא ומתן ההלכתי פעלה כאן רגישות סוציאלית. וראה בסמוך.

60 שו"ת חסד לאברהם, או"ח, סי' כו.

61 מכל מקום כך נחרת הדבר גם בתיאורו של ש"י עגנון, שמשונו נראה כאילו התעלמו מפסיקת הרב: "שאנשי ביטשאטש הדירו הנאה מן הדגים ואינם קונים דג אפילו לשבת... באותם הימים נמנעה ביטשאטש מליקח דגים ואפילו לשבת שמצוה לענגו בדגים. ולמה נמנעה ביטשאטש מליקח דגים ואפילו לשבת, לפי שהעלו הדייגים את מקחם יתר על כדי דמיהם. ואף על פי שלא הכריז רבינו הגאב"ד חרם על הדגים נמנעו הכל מקניית דגים" (עיר ומלוואה, תשל"ג, עמ' 614–615).

62 חנן אלוהים, אזמיר תצ"ו, בסופו, תקנה ט. וראה ישעיה תשבי, 'שלשלת יוחסין' של 'מורי' ויא"א מורי' בדו"ם המוצבים בספר 'חמדת ימים', תרביץ, כרך נ, תשמ"א, עמ' 503–504.

63 חמדת ימים, ויניציאה תקי"ח, חלק א פרק ב, יד ע"א. וראה עוד תשבי, שם (לעיל הערה 62), עמ' 502–504; הני"ל, הנהגות נתן העותי, אגרות רבי משה זכות ותקנות רבי חיים אבולעפיא בספר "חמדת ימים", קרית ספר, נד, תשל"ט, עמ' 604–605.

אולם יש שהיהודי השתמש בגוי לשם ניצול המצב. ייך מופיעה השאלה אצל חכם נודע באלג'יר: "מעשה בקהל א' שראו שהעכו' מוכרי דגים מייקרין השער ביות' ובשביל זה עשו רובם הסכמה בחרם שלא יקנה מהם כלל שום יהודי. אם יכול אחד לקנות ע"י עכו"ם אמצעי [=מתווך], דהיינו שישלח עכו"ם לקנות לו והעכו"ם מראה כאלו קנו' לעצמו"⁶⁴. כלומר, הגוי ימכור לעמיתו הגוי במחיר סביר ובכך יערים עליו ויכבד את השבת, אם כי מבחינה אחרת הוא עובר על החרם.

עצם הדיונים הללו מצביעים על המעורבות של הגויים בצרכי היהודים ועל החשיבות של אכילת הדגים בעיני בני עמנו. עובדה מאלפת היא שתופעת הפקעת השערים מצויה בכל מקומות היישוב היהודי. תוך הדיון הקצר דלעיל נתקלנו בערי מזרח-אירופה, תורכיה וצפון-אפריקה. ונזכיר שני מקורות נוספים: ר' יוסף יוזפא קאשמן סגל, הרושם את מנהגיה של פפד"מ, כותב: "ולענין אי שרי לעשות תקנה שלא יקנה כל אחד דגים כ"א [כי אם] כל אחד בשבת ידוע שלא תתיקר השער, בתשו' צמח צדק סי' כח מתיר. וכן נוהגין בכמה קהלות קדושות"⁶⁵. ובמראכש שבמארוקן: "אם הערילים מיקרים שיעור דגים, נכון לתקן שלא יקנו דגים עד שירצו למהר בשויו"⁶⁶. אוסיף כי ענין הפקעת המחירים קיבל ביטוי רחב גם בשדה הפולקלור⁶⁷. ולמען איוון התמונה אזכיר כי פעמים הפגינו הגויים את אהדתם או את יחסי השכנות במנחת דג לכבוד שבת⁶⁸. אף בכך נמצא אתה למד מה מקום תפס דג זה.

1

בעוד שהתלמוד נותן את הדג כדוגמא בלבד לעונג שבת, מן הראוי לזכור שנוכרים שם פריטים נוספים (תדר ושום). אכן, בס' ארחות חיים להרא"ש מונה עשרה מילי דחסידותא שנהג בהם רב, ובין היתר נימנו מאכלים מיוחדים לשבת. לפיו, ראשי שום בלילי שבת, תבשיל של תדר — בבוקר, דגים גדולים לסעודה שלישית. כבר הזכרנו את העמדה העקרונית שהובעה בפי ר' שניאור זלמן מליאדי, ש"מדרבנן אין טעם בדרך הנגלה"⁶⁹ לחייב דווקא אכילת דג. אולם במרוצת הימים קיבל הדג משמעות מיוחדת. שמא ריבוי הסגולות שנכרכו בו הוא שגרם לכך. ואם כן, הרי היה לקבלה מה לתרום בנושא זה. מעניינינו לבדוק איפוא מה נאמר בעיקר בספרות הקבלה והחסידות לענין זה. מה הם הטעמים שניתנו לחובה זו, והאמנם קיימת חובה זו בכל שלוש הסעודות או שמא בסעודה מסוימת. עובדה ראויה לציון היא שספרי קבלה שונים אינם מזכירים נושא זה. כגון: ספר הזוהר,

64 ר' יהודה עייאש, שו"ת בית יהודה, ליורנו תק"ו, חלק יו"ד, סי' לב. דבריו הובאו גם אצל ר' חיים פלאג'י, שו"ת חיים ביד, אומיר תרל"ג, סי' נא.

65 נוהג כצאן יוסף, תל-אביב תשכ"ט, עמ' קג.

66 שאול נחמיאש, וישמע שאול, תונס תרס"ט, י ע"א.

67 ראה דב נוי, הערות לשבעים הסיפורים, מחקרי המרכז לחקר הפולקלור, כרך ו, ירושלים תשמ"ב, עמ' 100, ולעניינינו בעיקר סעיף מ.

68 ראה לעיל הערה 18.

69 ראה לעיל הערה 25.

ר' עזריאל, ר' טודרום ב"אוצר הכבוד", רבינו בחיי, ועוד. גם לא בפירושי התפילות של ר' יהודה בן יקר, ר' דוד בן יהודה החסיד ור' יוסף בן שרגא.⁶⁹ בדיקת הנושא בקבלת האר"י מעלה תמונה מעניינת. אין אתה מוצא דבר אצל רח"ו בשער הכוונות, וכן גם לא אצל תלמידו, ר' חיים הכהן מאר"ץ – לא בספרו על השו"ע "טור פטדה" (ליוורנו תט"ו), ולא בסידורו "שערי רחמים" (שאלוניקי תק"א). גם אין אתה מוצא ענין זה בפרי עץ חיים, דפוס ראשון, קארעץ תקמ"ב, שהוא מיסודו של ר' נתן שפירא. וכן לא אצל אחרים שכנראה הלכו בעקבותיו, כמו ס' מחברת הקודש⁷⁰ (קארעץ תקמ"ג).

מקורות העוסקים במנהגי האר"י עוברים על כך בשתיקה. לא מצאתי זאת בס' תולדות האר"י, שבחי האר"י, ולא בסדרי ההנהגות שנתחברו בידי חכמים סמוך לאחר ימי האר"י.⁷¹ גם לא בס' פתורא דאבא או משנת חסידים או טהרות הקודש. אולם אי-אפשר לשלול זאת לחלוטין מבית-מדרשו של האר"י, שהרי נאמר במפורש בפיוט של האר"י לליל שבת: "לאפשא זינין ונונין עם רחשין". משמע שהיתה מסורת מסוימת, ומשום-מה לא נודעה אצל הכל. הנה ר' ישראל סרוק, בפירושו לפיוטי האר"י דן בכך בשני מקומות (במשפט המצוטט לעיל, וכן בסעודה שלישית, "צבו לחדא", כדלקמן). אם כי אין דבר על כך ב"סדר של שבת" המיוחס ל⁷², ולא ב"הנהגות יושר"⁷³ שלו (אמנם באשר לחיבור זה אפשר שיד המקרה בדבר).

ברם, חשיבות רבה יש בעובדה שהנושא מופיע בדפוס שני (והבאים אחריו) של פרי עץ חיים, קארעץ תקמ"ה, שהוא על-פי ר' מאיר פאפרש, ואחר-כך בספריו: אור צדיקים ואור הישר. נראה שדי היה בכך כדי לעורר את הרושם שיש רגליים לדבר בכתבי האר"י. ר' ישראל חיים פרידמן, למשל, כותב בסתם: "ובשם האר"י ז"ל כתבו טעם עפ"י סוד, וסודו רב"⁷⁴. הבה נראה מה כתוב בחיבורים אלה.

בפרי עץ חיים כתוב: "לכן יש לעשות סעודה ג' בדגים כי הדג עינו פקחא, ואז הארה מא"א לז"א בלי שום מסך כלל"⁷⁵. ואילו בס' אור צדיקים נאמר: "מצוה גדולה היא לקנות דגים לכבוד שבת ולאכול בכל סעודה דגים ובפרט בסעודה שלישית. וראיתי כתוב שאין לאכול דג בחול כי אין כח בחול להעלות הניצוצות רק הכל בזכות

69 לאחר השלמת המאמר הגיע לידי הספר Elliot K. Ginsburg, *The Sabbath in the Classical Kabbalah*, Albany, New York, 1989. מעלעול בדפי הספר התרשמתי שנפקד לחלוטין מקומו של הדג.

70 קרוב להניח שספר זה הוא חלק ב של ס' מאורות נתן לר' נתן שפירא.

71 ראה בספרו של מ' בניהו, תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ז, עמ' 309 ואילך. אף לא נזכר הנושא ברשימתו של ד' תמר, הנהגות האר"י בשבת ובימים נוראים, טורי ישרון, ה, תשכ"ז, עמ' 20–23.

72 ראה בניהו, שם (לעיל הערה 70), עמ' 312, 340 ואילך.

73 נדפסו בסוף ס' קרא מקרה, לר' מאיר בר חליפה ביקיאים, אומיר תר"ב.

74 לקוטי מהרי"ח, ח"ב, לח ע"א.

75 פע"ח, שער יח פרק כב. קארעץ תקמ"ה, פט ע"ב–ע"ג; באוסטרהא תקנ"ד, פב ע"ג; בהרובשוב תקע"ט, סד ע"ד; בלבוב תרכ"ה, עב ע"ג; בירושלים תשכ"ו, ושם תשמ"ח, עמ' תמא. מן הענין להעיר כי המשפט המצוטט מופיע בכל הדפוסים הנ"ל בסוגריים. זאת ועוד, כעשרים שורות קודם לאמור נרשם: "לתלמידי הרב". אך קשה להחליט אם זה מתייחס גם לנידונו.

שבת⁷⁶. שני החיבורים הללו שונים זה מזה לא רק בשאלת מועד האכילה, שלפי החיבור השני מדובר על כל סעודות השבת, אם כי שניהם מטילים דגש חזק בסעודה השלישית, אלא גם בשאלת הטעם לחובה זו. לפי פע"ח, מכוון הטעם כלפי עולם שלמעלה, בעוד שלפי אור צדיקים – כלפי העולם התחתון, אם כי במטרה להעלותו. וכאן יש מקום לשאול, מה טיבה של העלאת ניצוצות זו? ובכן, הטקסט עצמו של ר"מ פאפרש אינו רומז למשהו מסוים, אבל בהחלט אפשר שהתשובה נעוצה בחיבור ידוע בזמנו, והוא "תקוני תשובה מהאר"י", בעריכתו של הרמ"ע מפאנו, על-פי חומר שהגיע אליו מארץ-ישראל⁷⁷. וכה קוראים אנו בפרק י של תקוני התשובה, שבו נזכרים גלגולים שונים בהתאם לחטאים: "וצדיקים בני תורה הצריכים קצת מרוק, דינם בדגים שבים – סימן לדבר: 'ויגוע ויאסף', וכתוב 'אם את כל דגי הים יאסף להם' – לפיכך מצוה מן המובחר לאכול דג בשבת ובפרט בסעודה שלישית, שהיא עת רצון דוקא ועינא פקיחא דלעילא משגיח בעולם דומיא דעין הדג דלית ליה גבינין. ואפשר שיודמן לו דג שנפש טהורה גנוזה בו ויזכה להשיב אותה בקדושה ולהעלותה באותה שעה בסוד נשמה יתירה". כלומר, השבת שבזכותה מתעשרת נפש כל יהודי בנשמה יתירה, מתעצמת עד כדי כך שיכולה להעלות ניצוצות ממעמקי הים. אולם אפשר שלפנינו הסבר מפתיע לרעיון הנשמה היתירה. זו איננה נשמה שיורדת ממרומים לכל איש ישראל, אלא זכות מיוחדת שנפלה בחלקו של אדם שאכל דג שבו היתה מגולגלת נשמת צדיק והעלה אותה בקדושה, והיא היא הנשמה היתירה שבקרב. מחובתנו להעיר, שלא נאמר כאן דבר מפורש על זהות האוכל ומעלתו הדתית, אם כי סביר להניח שהוא איש מעלה, שבכוחו להעלות נשמות וניצוצות של קדושה. אמירה מפורשת זו תעלה בחוגי החסידים, כחובת "הצדיק". מכל מקום, ברי הדבר שהרעיונות המובעים ב"תקוני תשובה" שימשו רקע לאמור בס' אור צדיקים.

אמנם הספר הישיר שהשפיע על בני הדורות הבאים בענין זה הוא, לדעתי, קיצור של"ה. יש לזכור, שהן השל"ה והן קיצוריו זכו להשפעה מעמיקה בקהילות ישראל (נושא שטרם נחקר כראוי) בשל השילוב המוצלח של תורת הנגלה ותורת הנסתר, הלכה למעשה ומוסר, ואולי גם נועם הדברים. וכך כותב רי"מ עפשטיין: "גם על פי הסוד יהיה נזהר דוקא בדגים, וגם רוב צדיקים מגולגלים בדגים, כי במיתת צדיקים נאמר אסיפה ובדגי הים נאמר ג"כ אסיפה. ועל ידי אכילת דגים בשבת יוכל לתקן נשמתם. ובאם שיבא לידי כך שהוא ג"כ יגולגל בדגי' יזמין הקב"ה שיאכל הדג על ידי ישראל כשר וצדיק מדה כנגד מדה" (קצור של"ה, פפר"מ תק"ה, נג ע"ב)^{77א}. ממנו הושפעו, למשל, ר' אברהם כלפון, מחכמי טריפולי במאה הי"ח, המצטטו במפורש בס' חיי אברהם, סי' רלא. ובערך באותו זמן כותב בגליציה, בלשון כמעט זהה, ר' זאב וואלף מערסלב, בספרו עולת שבת (הענא תפ"ה, ב ע"א); ובליטא נמצא את נכדו של ר' אברהם דאנציג, שכתב פירוש לספרו "זכרו תורת משה" בשם "קהלת יום-טוב", ושם בס' ט ס"ק ג,

76 אור צדיקים, עמוד התפלה, סימן כח ס"ק ו. ובשינויים קלים בס' אור הישר, עמוד העבודה, סי' טז ס"ק ד, אמשטרדם תס"ט, כה ע"ב (פירודא תקכ"ד, נח ע"ב).

77 ויניציאה ש"ס, ו ע"ב; בסליאה שס"ג, ו ע"ב. וראה ר' אביב"י, כתבי הרמ"ע מפאנו בחכמת הקבלה, ספונות, יט, תשמ"ט, עמ' 366–368.

77א וראה גם בני יששכר, תשכ"ו, ח"א, קא ע"ג.

מצטט את קיצור של"ה. לעומת אלה, נראה לי, מתוך ניתוח פילולוגי, שבעל "חמדת ימים" הושפע בעיקר מ"תקוני תשובה" הנ"ל. וכה דבריו: "ומטעם זה נהגו לאכול דגים בשבת, כי שם רבוי הנצוצות לתקנם ולהעלות' בכח קדושת שבת. ובחול יפרוש מהם כי אין בדינו כל כך כח להעלות'. ומורי זלה"ה היה מקפיד מאד שלא לעשות שום תבשיל הנהוג לעשות בשבת כגון פשטידא וכיוצא בימות החול"⁷⁸.

לסיום נושא הגלגולים הבה נקרא תיאור של סעודה שלישית בחצרו של ר' יעקב יצחק, ה"חווה" מלובלין, לפי בוכר: "סעודה זו סעודה של דגים היתה. דגים על שום מה? על שום שנשמות הצדיקים שלא גמרו את גלגוליהן מתגלגלות בדגים ומוצאות את תיקונן מתוך שאוכלים אותם בכוונה נכונה. וכיון שעם קדושת השבת נכנסת בכל איש ישראל נשמה יתירה והיא שרויה בו כל היום, ניתן לנשמות שקיבלו תיקונן לשהות בחבורה קדושה עד למוצאי שבת, שאז יעלו לשמים"⁷⁹. ראוי לזכור את הרעיון החסידי המציין את אחדות הנשמות, אשר בזכות השבת ממשיכות לשהות כאן באווירת קדושה. רעיונות אלה, שפירנסו את בני הדורות הבאים, בין אם בצירופם יחדיו ובין אם כל רעיון עמד כיחידה לעצמה, לא היו הרעיונות והטעמים היחידים שהגו המקובלים. אף יש לשים לב לחיבור קדום נוסף, של אחד ממקובלי צפת, הוא ר' אברהם הלוי, שכונה אפוטרופוס לשבת בשל דאגתו המתמדת והפעילה למניעת חילולי שבת. בחיבורו "תקוני שבת", תיקון יב, אנו קוראים: "צריך לאכול דג בשבת, ומה טוב שיהיה בכל השלש סעודות, שהוא רומז ליסוד עולם הנקרא שבת ונקרא שלום בסוד ונתתי שלום בארץ [=מלכות]... ודע כי שני סנפירי הדג הן כנגד גדולה גבורה, והקשקשים כנגד נצח והוד"⁸⁰. לפי המקור האחרון, מערכת הסמלים המשותפת לדג ולשבת, שמרכזה שלום (=ספירת יסוד), משקפת גם את האחדות הפנימית שבין שבע הספירות התחתונות, ולפיכך יש באכילת הדג ביטוי וסיוע לאחדות זו. וכאן נקודה מעניינת. בס' תקוני שבת הנדפס בתקוני שבת מלכתא⁸¹ נדפס נוסח שונה. ליתר דיוק, המשפט הראשון משותף, אך ההנמקה שונה. והנה הנוסח במלואו: "צריך לאכול דג בשבת, ומה טוב שיהיה בכל השלש סעודות, לפי שהדג אין לו עפעפיים ועיניו פתוחות, והוא רמז שהקדוש ברוך הוא עיניו אל יריאיו פתוחות להשגיח עליהם ברחמים גדולים". לפי נוסח זה, אין שום ענין תיאורגי במעשה האכילה אלא סמבולי בלבד, והוא משקף אמונה וציפייה

78 חמדת ימים, ח"א, פרק אף ע"ג (ויניציאה תקכ"ג). ממנו הושפע, כנראה, ד' מרדכי משה ששון, דבר בעתו, ליוורנו תרכ"ב, לח ע"ב. אגב, בעל חמדת ימים יתיחס לנושא פעם נוספת בצירוף טעמים אחרים. ראה בסמוך.

79 מ' בוכר, גוג ומגוג, תליאביב תשכ"ח, עמ' 36. הסיפור נזכר גם אצל גודינף, שם (לעיל הערה 3), עמ' 45.

80 נדפס בסוף ראשית חכמה הקצר, ויניציאה ש"ס, יז ע"א; שם, בסליאה ש"ג (ספירת דפים מבלבלת); אמשטרדם תפ"ח, קא ע"א; וכן בסוף תקוני תשובה מהאר"י, לבוב (תר"ך בערך).

81 כגון: ויניזיא תנ"ח, יט ע"ב; תקוני שבת, ונציה תס"ה, קיו ע"א; אמשטרדם תפ"ג, קלו ע"ב; ויניציאה תפ"ח, קנד ע"א; ועוד. אך לא נמצא ב"תקון שבת מלכתא" הנספח לס' לבוש התכלת, פראג תס"א; ולא ב"תיקון שמירת שבת", פרנקפורט דאדרה תמ"ח. ויש שכתוב בקצרה: "ויזהר שיהיה לו בכל סעודה מן שלש סעודות בשר יין ודגים. ויש בו סוד גדול". ראה תקוני שבת, קושטנדינא תק"ח, מ ע"א.

להשגחה מתמדת של הבורא⁸². הסבר זה, הנשען על האמור בזוהר⁸³, חוזר הרבה בספרות.

טעמים אלה שהעלינו כאן, ואחרים, נזכרים במשותף ב"חמדת ימים", ובוודאי היתה לכך גם השפעה על מחברים רבים. וכך נאמר בחמדת ימים: "ומצוה להיות לו דגים לכל הג' סעודות, (1) שהג' הוא שמחה בסעודה, כמו שמצינו בכמה מקומות, אם בסעודה העתידה להיות לצדיקים, אם ממעשה אותו חייט שהעלה אותו דג לכמה זהובים וכו', וכן מעשה יוסף מוקי' שבי... שנראה צורך הסעודה ושמחתה הוי דגים. (2) וגם כי הדגים אין להם גבינים ועיניה' פקוחות תמיד, ואנו מעוררים עיני עינא פקחא דלעילא שרמזו על רחמים גדולים. ואדוני ומורי היה נוהג לאכול עין הדג ואומר: עינא פקחא, עינא עלאה, עינא קדישא, עינא דאשגחא, עינא דלא אדמיך ולא נאים, עינא דהוא נטורא דכלא, עינא דהוא קיומא דכלא, ישגח עלנא ברחמינו. (3) אבל עיקר הטעם כמו שביארתי למעלה בפירוש פיוט הרב ז"ל ברמז היסוד המכונה בשם דג והוא השט בימים ובנחלים דנוקבא. ושם כתבנו שלפי דברי הרב ז"ל צריך להיות בסעודת שבת דג גדול ודג קטן... (4) וגם יכוין אדם באכילתו אותם לתקן ולהעלות ריבוי הנצוצות שבהם ככת תוספת הנשמה הנמצא אתו בשבת, כי בחול אין בנו כח להעלותם. ומטעם זה ג"כ יאות להיות אכילתו דגים קטנים כי על ידי כן יתקן ויעלה ניצוצות רבות. (5) ומורי היה אומר, כי לכן מצות שבת בבשר ויין ודגים, סוד יחוד הוי"ה. הבשר — סוד המלכות... והיין — סוד הבינה... ודג הוא היסוד... ומצותו בנו... ואשרי מי שעובד את ה' בשמחה"⁸⁴.

הווה אומר, חמשת הנימוקים בקצרה הם: (1) הדגים תופסים מקום מכובד בסעודה ומעוררים שמחה. (2) עיני הדג לעולם פקוחות, ובכך רמז להשגחה העליונה המתמדת, ועמה הרצון לעורר השגחה זו לטובת העם. (3) זיווג זכר ונקבה. (4) העלאת ניצוצות. (5) יחוד מערכת הספירות. כל הטעמים הללו תופסים מקום, במידה זו או אחרת, בספרי מקובלים אחרים, ונעיין בהם קמצא.

במקומות שונים מתקשר ענין העין הפקוחה דווקא עם הסעודה השלישית. סעודה זו, נאכלת לאחר תפילת מנחה, שהיא שעת רצון עילאית, רעוא דרעוין, והיא נתפסת כסעודה העיקרית בשבת⁸⁵. לכן יש ערך תיאורגי רב בעשייה במועד המיוחד. וכך ביטא זאת ר' מרדכי משה ששון מבגדאד: "לפי שמתעלה הרצון במנחת שבת... בשעה שמתגלה עינא פקחא, ולמאי היא רמיזא, לנוני ימא. ואימתי אתגליא, במנחה בשבת. ולכן רבא, משמחתו באותו רצון המתגלה בשבת הנרמז לעין הדג שהוא עינא פקחא, היה מתקן הדג בעצמו ובכבודו, לעורר הדברים העליונים, שבזה יושפע הארת תוספת שבת במאכל ההוא ויסייע לברר"⁸⁶. שוב נחזור לס' חמדת ימים, המדגיש במקום אחר את

82 בניסוחים אחרים גם הסבר זה ילבש אופי תיאורגי יותר. ראה להלן.

83 "נוני ימא לית כסותא על עינא ולית גבינין על עינא, ולא ניימין ולא בעיין נטורא על עינא" — זוהר ח"ג רכט ע"ב. ושם בדף קפז ע"א: "נונא לא דחיל מעינא בישא".

84 ח"א פ"ח, ויניציאה תקי"ח, נו ע"ב. החלוקה לסיעפים היא, כמובן, שלנו.

85 על העמדות השונות בזוהר בענין שלוש הסעודות, ראה י' תשבי, משנת הזוהר, כרך ב, ירושלים תשי"ט, עמ' תקג-תקד.

86 דבר בעתו, ליוורנו תרכ"ב, לח ע"ב.

חשיבות הסעודה השלישית: "ומצוה להיות לו בסעודה זו דגים לעורר עינא פקחא עילאה, שכן הסעודה למעלה היא ההנאה שנהנה המלך הקדוש מעינא פקחא, כמ"ש הרב ז"ל. וע"כ יש להיות בסעודה זו דגים. וכן נהגו שלימים וכן רבי"ם"⁸⁷.
 ענין העינא פקחא הוא הנימוק שמופיע בסידורים לוריאניים שנתחברו במזרח-אירופה במאה הי"ח. מענין לשים לב לכך שברובם, אם לא בכולם, מופיע הנושא פעמיים – במסגרת ההכנות לשבת ובמסגרת הסעודה השלישית. שכן, שפי שנוכחנו, טעם העינא פקחא מתקשר במיוחד לסעודה השלישית. הנה מה שכתוב בסידורים:
 בסידור ר' שבת' רשקובר: "ויזהר לקנות דגים לכבוד שבת כדי לאוכלם בכל ג' סעודות, ובפרט בסעודה ג' שהוא נגד עיני פקחא דא"א, אבל לא בחול" (לעמבערג תרכ"ו, מו ע"ב).
 ומעין זה בסידור האר"י (זאלקווא תקמ"א, קה ע"ב), ובסידור רבי אשר מבראד (לבוב תקמ"ח, רכג ע"ב):

יש לקנות דגים לכבוד שבת ולאכלם בכל ג' סעודות דשבת ובפרט בסעודה השלישית שהוא כנגד עינא פקחא דאריך.

בפעם השנייה מצאנו בסידור ר' שבת' (שם, פז ע"ב) כדלקמן:

טוב לאכול דגים בסעודה זו [שלישית] רמז לעינא פקחא דא"א שאמרו באדרא, דנוני ימא הוי דכוותיה דהיא עינא.

ומעין זה בסידור האר"י (זאלקווא תקמ"א, קלב ע"א), ובסידור רבי אשר (שם, רעו ע"ב):

טוב לאכול דג בסעודה זו [שלישית] יותר משאר סעודות [!] רמז לעיני פקחא דאריך שאמרו באדרא.

נוסח דומה מאוד נמצא בשני כתיב"ד (ואף באחרים שלא מנינו כאן, דבר המעיד על תפוצה) של בית-הדין בלונדון. בכת"י 99 (= ס' 4764), דף 109ב, שנינו:

וטוב לאכול דג בסעודה שלישי' רמז לעינא פקחא דאריך הנאמר באדרא דנוני ימא הוי דכוות' דהוא עינא פקחא.

כאמור, מופיע נוסח זה בשינויים קלים מאוד גם בכת"י 100 (= ס' 4765), דף 84א. חיבור אחר שאי-אפשר לפסוח עליו הוא סידור קול יעקב לר' יעקב קאפיל ליפשיץ. אף הוא מזכיר את הענין פעמיים, אך בשתיהן מדבר על עינא פקחא. במסגרת "כוונת שבת" (סלאוויטא תקס"ד, ב ע"ב):

יזהר לקנות כל צרכי שבת ביום הששי... ויקנה דגים לכל ג' סעודות שהדגים רומזים לעינא פקחא סוד הארת א"א המאיר בשבת.

87 שם (הערה 80), פרק יז, קב ע"א. דברים אלה הובאו כלשונם (בלא לציין במפורש את מקורם שכן החיבור כולו מיוסד על חמדת ימים) בס' מרפא לנפש, אזמיר תצ"ז, יח ע"א (שאלוניקי תר"ג, קנא ע"ב).

ובמסגרת "כוונת מנחה של שבת" (שם, מו ע"ב) כתב:

גם טוב לאכול דג בסעודה זו לרמז ולעינא פקחא דא"א שעתה הוא מאיר בעיני ז"א.

ז

בכל הסידורים שמנינו כאן נמצאת העדפה ברורה של הסעודה השלישית. עצם האבחנה בערכן של הסעודות אינה חדשה. מצינו, למשל, בספר המנהיג (הלכות שבת, סי' כא): אנשי מזרח בוצעין על שתי ככרות בערב שבת. אנשי מערב אין בוצעין אלא על אחד, שלא להשוות כבוד ערב שבת לשבת". אף הזוהר, עקרונית, מדרג בין הסעודות, הגם שאין בו אחידות בפרטי הסמבוליקה⁸⁸. אכן, מבחינה קבלית בוודאי שיש מקום לאבחנה, שכן כל סעודה, כמו כל פרק זמן, יכולים לרמוז לספירה מסוימת, שהרי אף הספירות הן ריבוי שבאחדות.

ובכן, פעמים שנקבע במפורש לאכול דג בכל שלוש הסעודות. למשל, ר' ישעיה הורוויץ כותב: ומצאתי, צריך לזוהר בכל סעודה מג' סעודות שיהיה לו בשר יין ודגים⁸⁹. וכן הוא בקיצורי השל"ה. בס' מעיל שמואל: "ועכ"פ בכל סעודה מג' אלו יהיה לו בשר ויין ודגים ולחם משנה בכל השלש סעודות". ורי"מ עפשטיין כותב: "וצריך לזוהר למי שיש ביכולתו שיהיה לו בשר ודגים בכל ג' סעודות"⁹⁰. וכן נכתב בפשטות בספרו של מקובל ממארוקו: "ויזוהר לאכול בכל סעודה מג' סעודות דגים"⁹¹. ואסתפק בשני סידורים, שנדפסו בריחוק זמן ומקום, אך נוסחם זהה לחלוטין. כוונתי לסידור כמנהג כפא וקראסוב (מעזירואוב תקנ"ג, פח ע"ב) ו"ספר תקון שבת" (ליוורנו תרמ"ד, כח ע"ב). וכה נכתב בהם: "ויזוהר שיהיה לו בכל סעודה מן שלש סעודות בשר יין ודגים, ויש בו סוד גדול".

אולם יש שמדברים על ליל שבת. כך בדברי ר' אהרן מקרלין, שהועמדו כמוטו בראש מאמרנו. וכן בפיוט שנוכר לעיל⁹², נכתב: "ולכבוד ליל שבת הכן בשר דגים". אם כי ייתכן שאין להכריע משורה זו. גישה אחרת מוצאים אנו אצל המהרש"ל, מגדולי חכמי ההלכה במאה ה"ט. הלה התנגד לאכילת דגים בליל שבת, דווקא בשל חשיבותם, כדי שלא יתקבל רושם שגדול כבוד ליל שבת מיומו, בעוד שלמעשה היום עדיף. "ומעתה אני קורא תגר על בני עמי וזע קודש שומרי שבת שאינם נוהרים בזה ויהי נקל בעיניהם להשוות סעודות בקר לסעודת ערב, אלא מוסיפים בסעודה בליל שבת במיני חבשילין מסעודת בוקר ואוכלים בליל שבת דגים טובים, שהוא עיקר הסעודות בענין הכיבוד... ומיום עמדי על דעתי זאת גדרתי בעצמי שלא לאכול דג"י בליל שבת שהוא דבר חשוב ומסוים ואוכל אני אותו בבקר... ובפרק

88 ראה לעיל הערה 81.

89 של"ה, שם (לעיל הערה 23).

90 ראה לעיל הערה 33.

91 שאול נחמיאש, וישמע שאל, תונס תרס"ט, י ע"א.

92 ראה לעיל הערה 50א.

כל כתבי סימן ז הארכתי בזה, עיין שם⁹³. קדם לו בעקרון זה, אך לא במסקנה המעשית, ר' ישראל איסרליין, עליו מספר תלמידו: "וזכורני שהיה אוכל דגים כליל שבת ובשבת שחרית כשאפשר בשום צד. וכמה פעמים אכל דג שקורי' הערינג עם בצלים שקן' גשערב שאין [צ"ל: כשאין] לו דגים אחרים". והדבר בולט יותר בקטע אחר: "ואם אין לו לאכול דגים ביום ובלילה יאכל ביום משום דכבוד יום עדיף"⁹⁴. ברם, בדורות הבאים יזכירו את עמדת המהרש"ל, יש לשלילה ויש לחיוב. רי"ח פרידמן מגיב בקצרה: "וכבר כתבתי לעיל שעפ"י הזוהר כבוד הלילה עדיף"⁹⁵. לעומתו, אחד מצדיקי החסידות, ר' שלום פרלוב, תומך יתדותיו במהרש"ל, עקרונית ע"פ ההלכה, עם שדרכו המעשית תהיה שונה. "ויזהר לאכול דגים גם בסעודה זו [שחרית], וכן נהגו אבוה"ק [אבותינו הקדושים]... כ"כ בספה"ק [כך כתבו בספרים הקדושים], שבכל ג"ס [ג' סעודות] של שבת צריך לאכול דגים, ולדעתי הוא מוכרח בסעודה זו [שחרית] לאכול דגים ע"פ נגלה ג"כ, הלא כבוד יום עדיף מכבוד לילה. ע"כ אם יאכל כליל דגים וביום לא יאכל יהיה פחיתות הכבוד". כמובן שגם בסעודה שלישית אכל דג, שהרי העיד בעצמו: "ומנהגי לטעום מהדגים בעוד יום [שהרי מאריכים בסעודה השלישית לתוך מוצאי שבת] לכבוד ס"ג [סעודה שלישית]"⁹⁶.

יש שמדברים על אכילת דג במוצאי-שבת. כגון בסידור שנדפס בפד"מ תנ"ז, נאמר במסגרת מוצ"ש: "גם מחויב לאכול כזית בשר ודגים".

אולם הרבה דובר על אכילת הדג בסעודה השלישית⁹⁷, ובפרט בספרות הקבלית, כפי שנוכחנו אנכי דיוננו. באופן כללי אתה מוצא אצל ר' משה אלבאז, בן המאה הט"ז בדרום מארוקו: "וצריך לבצוע בסעודה שלישית על שני ככרות. ואם יש לו יין מברך עליו תחלה. ולא שחייב לקדש בסעודה שלישית, אלא מצוה לברך על הכוס. ומתענג בסעודה זו בדברים חביבין כגון פירות מתוקים ומגדנות וכסא דהרסנא, והם דגים קטנים מטוגנים בשמן. ומצוה מן המובחר להכין תבשיל לסעודה שלישית בכלי מיוחד"⁹⁸. אך יש מקובלים שכותבים בהדגשה יתירה על סעודה שלישית. למשל: ר"א אזכרי כותב כי "מצוה לאכול דג בשבת ובפרט בסעודה שלישית"⁹⁹; ר"מ פאפרש כותב בלשון

93 יש של שלמה, גיטין, פרק ד, אות נא, שטעטטין תרכ"א, ל ע"ג. גישה זו יאה למהרש"ל, עליו כתב בעל השל"ה: "ושמעתי שהגאון מהרש"ל ז"ל לא אכל דגים בר"ה [בראש השנה], כי הדגים היו המאכל החביב עליו, ע"כ היה משבר תאוותו כדי להמשיך עליו המורא והקדושה". ראה של"ה, מסכת ראש השנה, רכא ע"ב. על אכילת דג בראש השנה, ראה עוד בסי' ילקוט ישר, לר' ישעיה שלום ווקח, בילגוריי תרצ"ח, לו ע"ב.

94 לקט ישר, או"ח, עמ' 52, 66.

95 ראה לעיל הערה 73.

96 משמרת שלום, ווארשא תרע"ג, סי' כח ס"ק ז; סי' כט ס"ק ב.

97 למשל, על החת"ם סופר מסופר, שבסעודה שלישית "הי' מביאים דגים על השולחן, ובקיץ דגים קטנים מלוחים". ראה יושע ליב שילל, מנהגי בעל החת"ם סופר, ברטיסלב תר"ץ, עמ' לד. כמו כן, בספר "עונג שבת", מאת ר' ראובן האשקי כץ, בעל ילקוט הראובני, הוא מקדיש לענין הדגים בסעודה שלישית (ורק שם!) 80% מן החומר השייך לסעודה שלישית. (מונקאטש תרנ"ד, כ ע"ב). ועיין שם הטעמים שהוא מביא.

98 היכל הקדש, אמשטרדם תי"ג, מד ע"א.

99 ספר חרדים, ונציה שס"א, מא ע"ב.

דומה: "מצוה גדולה היא לקנות דגים לכבוד שבת ולאכול בכל סעודה דגים, ובפרט בסעודה שלישיית"¹⁰⁰. ולעיל הבאנו מסידור האר"י ומסידור רבי אשר¹⁰¹ כי "טוב לאכול דג בסעודה זו יותר משאר סעודות". ובדיוק בנוסח זה כתב גם רבי שניאור זלמן מליאדי בסידור האר"י שלו¹⁰². נוסף לטעמים שכבר הזכרנו נביא את זה של ר' שלום פרלוב הכותב כי סעודה זו היא כנגד יעקב אבינו, שהוא "בחיר שבאבות... ועיקר התיקון בסעודה זו"¹⁰³.

ח

לעיל ראינו כי בתלמוד נזכרת אפשרות כפולה: דגים גדולים או קטנים — הכל לפי מצבו הכלכלי של האוכל. וכך אפשר להיווכח גם במרוצת הדורות, שהעדיפו דג קטן ולו בלבד שיעלה דג על שלחן שבת. ברם, גם ראינו שלפי ר' חיים פלאג'י, יש עדיפות לדג קטן מסיבה הלכתית אחרת, שלא יכרוך את העצם מתוך הבשר. אך בקבלה ניתן לראות כי מדובר בתורת חיוב על אכילת דג גדול וקטן כאחד, ולפעמים על אחד מהם בלבד.

בדרך כלל נכרך נושא זה כפרשנות לביטוי לוריאני. דברי האר"י בפיוטו לליל שבת, "ונונין עם רחשין", יש שנתפרשו (שלא כפשוטם) שצריך לאכול שניהם ("עם")¹⁰⁴, ויש שנתפרשו כאפשרות חילופית, לפי כוחו התיאורגי של האדם האוכל. במשמעות הכוללת אנו מוצאים ב"חמדת ימים": "נונין שהם דגים גדולים, רמז ליסוד דא"ק הנו"ל, ורחשין שהם דגים קטנים רמז ליסוד דאר"ך, כמ"ש בזה"ע עינא פקיאא כנוני ימא. כי על כן המשכילים יזהרו להיות בסעודתם דגים גדולים עם הקטנים. ועל כל פנים לא יעבור מלהיות בסעודתו איזה דג שיהיה. ובכן תקבל הכלה תקוניה"¹⁰⁵. חובה זו "מתמסדת" מאוחר יותר, בצירוף אמירה טקסית שנוכרה בחמדת ימים¹⁰⁶, כגון בפי ר' אברהם טוביאיאנה: "מצוה מן המובחר להיות לו דגים לכל הג' סעודות. ויהיה לו דג גדול ודג קטן, רומז לא"ק וליסוד א"א. וכשאוכל יאמר: עינא פקיאא, עינא עלאה, עינא קדיש', עינא דאשגחותרא, עינא דלא אדמיך ולא נאים, עינא דהוא קיומא דכלא, ישגח עלינו ברחמי"¹⁰⁷.

לאמיתו של דבר, הראשון שנתן פירוש מקסימליסטי לדברי האר"י היה ר' ישראל

100 אור צדיקים, תקן תפלה, סי' כח ס"ק ו.

101 ראה לעיל עמ' 81.

102 סדר תפילות מכל השנה, ניו יורק תשכ"ה, רה ע"א. וכן בסידור תורה אור, עה ע"א. וב"שער הכולל" (פרק יז סי' כה, ווילנא תרנ"ו, כד ע"ג) הוסיף ודקדק כי בכל השלוש צריך לאכול, אך במיוחד בשלישית יותר "מבשאר הסעודות".

103 משמרת שלום, סי' כט ס"ק ב, תשי"ט, מא ע"ג.

104 ראה, למשל, ר' יעקב מפוזנא, מנחת יעקב, פירוש לפיוטי האר"י, פראג תי"א: "נונין... דגים גדולים וחיים כיוסף מוקיר שבת. עם רחשין — דגים קטנים לסעודה שלישיית".

105 חמדת ימים, ח"א, פרק ז, נ ע"ב. וכן שם, פרק ח, נו ע"ב.

106 השווה לעיל עמ' 80.

107 סידור חסד לאברהם, מנטובה תקמ"ג, קו ע"א.

סרוק. בפירושו הוא מחייב "לאכול דגים גדולים וקטנים, וצריך למהוי בג' סעודות של שבת". אף הוא מזכיר את המשמעות המיסטית של "דגים גדולים שהם רמז ליסוד דא"ק, והדגים קטנים רמז ליסוד דא"א". אך הוא נותן כיוון נוסף. לאמור, צריך אדם לומר על שולחנו חידושי תורה, ואלה "צריכין שיהיו מאנשים גדולים וקטנים, היינו חכמים שהם נרמזין לנוני ימא... ורחשין היינו שצריך ג"כ האדם הזה שהוא קטן לרחוש הדברים בפיו כדי שיעשה רושם למעלה, וגם ירחש בלבו שהם הדברים העליונים... ובזה תקבל הכלה תיקוניה". כלומר, בשילוב של מחשבה, דיבור ומעשה (האכילה) נוצר האפקט המיסטי-תאורגי.

לעומת זה, בספרו של אחד מגדולי החסידות, ר' צדוק הכהן מלובלין, אנו מוצאים: "מי שהוא עשיר מענגו בדגים גדולים, שיכול להוציא הנ"ק [הניצוצות קדושים] מהם. וכשהוא עני בדעת שא"י [שאינו יכול] להוציא הנ"ק מדגים גדולים, עושה דבר מועט לכבוד שבת, שהוא דגים קטנים. וזהו ונונין עם רחשין"¹⁰⁸. כלומר, החובה קיימת ברב או במעט.

מעתה אפשר גם למצוא שמדברים על דג גדול בלבד. ר' יעקב יצחק מלובלין כותב, כי הנון רומז לבינה, והיות שהעולמות חוזרים למקורם בנון הגדולה = בינה, "לכך מצוה לאכול דגים גדולים. וגם דג מרמז לעולם היותר גבוה שהוא העינא פקחא רצון הקדום שורש השרשים עינא דלא ניים ונטיר תדירא... כי משם בא שמירה על ישראל"¹⁰⁹. ובס' בני יששכר (מאמר שבתות ה', זאלקווא תר"י, כ ע"א) כתב: "דגים גדולים – הנה הוא דבר ידוע בחשיבות".

אולם מענין שיש רואים את עמדת הקבלה דווקא כמחייבת את הדגים הקטנים. כך עולה מדבריו של ר' יאיר בכרך (בעל שו"ת חות יאיר): "חכמי הקבלה הפליגו במעלות אכילת דגים ובפרט הקטנים, ובש"ס – בדגים גדולים"¹¹⁰.

ט

עיון בספרות הרבנית והקבלית כאחת מעלה שורה של טעמים למנהג הנידון. זו התרחבה והלכה בעולמה של החסידות. נמצא איפוא קשת רחבה מאוד, החל בטעמים כלכליים ומוסריים ועד לסודות מטפיזיים העומדים ברומו של עולם. אף רבים הם הסיפורים המצביעים על החשיבות שייחסו לאכילת הדג. נסתפק בסיפור אחד על הבעש"ט. בסעודת שחרית של שבת פר' בחקותי שנת תרכ"ז הסבו עם הקדוש מנעסכ"ז כמה ממנהיגי הדור, והוא סיפר להם "שמן השמים נתנו לו [לבעש"ט] ברירה לדור בנעמרוב או במעזבוז או בעיר שלישית, ובהר במעזיבוז ששכיחים שם דגים ויקל לו להשיגם לש"ק"¹¹¹. מעתה נציין מן הטעמים שניתנו למנהג.

108 פרי צדיק, פר' אמור, לובלין תרפ"ב, ח"ג, פה ע"א-ע"ב.

109 דברי אמת, פר' ממות, למברג תר"י, לב ע"א (מונקאטש ת"ש, קיט ע"ב – קכ ע"א).

110 פירושו לשו"ע, מקור חיים, ירושלים תשד"ס, ח"ב, עמ' שנח.

111 זכרון טוב, פיעטרקוב תרנ"ב, ה ע"ג. נציין, כי סיפורי שבת שונים בעולמה של החסידות קשורים בדג. למשל, אברהם מיכלזאהן, אהל נפתלי, עמ' 8; רודקינזון, עדת צדיקים, למברג, עמ' 12; ועוד. על עין דג שנתבלה לשבת, והופקדה כסגולה נגד עין הרע, ראה יהודא ליב לוין, האדמו"רים מאיזביצה, [ירושלים תשכ"ט], עמ' 71.

טעם פשוט, שבספרות המאוחרת כמעט נעלם עם שקיבל משמעות מיסטית, הוא שהדגים, כאמור, מסמלים פיריון ומשמישים כנגד עין רעה. ענין זה תפס מקום בתודעה בהקשר לרעיון הזיווג של ליל שבת שהרי כבר בתלמוד נמסר כי "עונתן של ת"ח מלילי שבת ללילי שבת"¹¹². ולפיכך אוכלים גם שום, שאף עליו נאמר שהוא מרבה את הזרע (בבא קמא פב ע"א). אף מכבדים את השבת בהדסים, "ומדאני אסא" כלשון התלמוד (שבת לג ע"ב), ועל-פי זה בשירו של האר"י לליל שבת: "ומדאני אסא לארוס וארוסה", שגם בהם מתקשרות סגולות של פיריון¹¹³. בין השיטין של הדיונים הקבליים שהבאנו במהלך מאמר זה מבצבץ גם רעיון זה, אולם בהטעמת החובה לאכול דווקא בסעודה השלישית ניטל, כמדומה, הקשר לזיווג. דומני שרק ב"שער הכולל" לר' אברהם דוד לאוואוט (פרק יז סי' כה) מתיחס לענין זה, אם כי בדרכו שלו. וכה דבריו: "ונראה שג"כ מזה הטעם כתב אדמו"ר, וכן בסידור האר"י, טוב לאכול דגים בסעודה שלישית, שהוא ע"ד שכתוב ברוקח הגדול סימן שנ"ד... שבסעודה שלאחר היחוד נוהגין לאכול דגים. ומ"ש יותר מבשאר סעודות, מפני שבכל הסעודות שבת צריך לאכול דגים".

אפשר למצוא טעמים בעלי ערך מוסרי. כגון: על-פי מדרש חז"ל שדגים לא הושמדו במבול מפני שלא קלקלו דרכם, ולכן עולים על שולחן מלכים ונאכלים בשבת, אפשר להסיק שאדם שלא יקלקל מעשיו יזכה לחן בעיני הבריות.

על יסוד אותו מדרש פירש צדיק אחר, שהיות ש"עין רואה ולב חומד", משמע שהדגים שלא חטאו במבול לא פגמו בעינם. "נמצא דהדגים המה מוכחר הבע"ח, ויום השבת הוא מוכחר הימים מכל השבוע. ע"כ מצוה לאכול בשבת חמדת הימים את הדגים מוכחר הבע"ח. וזה נמשך מהעין שלא פגמו". רעיון זה שימש גם הסבר לכך שהצדיק אכל תחילה את עין הדג¹¹⁴.

דג אינו משמיע קול, והוא שתקן מטבעו. אף האדם רצוי לו שימעט בדיבורים, ועל אחת כמה וכמה בשבת. מעין זה ניתן להבין מדוע גלגול בדג הוא עונש בעוון לשון הרע, לפי ר"א אזכרי (ספר חרדים, ונציה שס"א, מא ע"ב).

הדגים, ככל שהם שרויים במים, אם תטפטף מגבוה יפתחו את פיהם לקלוט את הטיפה הנוספת, כאילו מעולם לא שתו. והרי זה משל לדברי תורה, שלעולם יהיו בעיניך כחדשים. מכאן יסוד למנהג ישראל ללמוד תורה או לשמוע דרשות בשבת.

112 כתובות סב ע"ב. כי אמנם הודגש הקשר בין אכילת דגים וריבוי זרע, ניתן ללמוד גם מעדות חיצונית. ראה נאכט, שם (לעיל הערה 2), עמ' קנא; ספר השבת, שם (לעיל הערה 2), עמ' 258 סעיף כא. וכן הוא מנהגם של יהודי מארוקו, שהם זורקים דגים לרגלי החתן והכלה תחת חופתם. על הקשר של דג לעונת ת"ח בשבת, כמו גם הקשר בין קידוש, הדלקת נר וחיבור איש ואשה — השווה שלי"ה, שם (לעיל הערה 23). אף ג' שלום וי' ליבס קשרו את הצלעית "ונגנין עם רחשין" שבפירוטו של האר"י לרעיון הפיריון. ראה Scholem G., *On the Kabbalah and its Symbolism*, 1965, p. 143. לעברית תורגם בספרו, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשל"ו, עמ' 138; י' ליבס, זמירות לסעודות שבת שישד האר"י הקדוש, מולד, תשל"ב, עמ' 544.

113 ואולי זוהי גם כוונת ר' נחמן מברסלב: "ע"י הדסים בשבת וזכה לבנים ת"ח". ראה ספר המדות, ערך בנים, סי' נט.

114 בית ישראל, פיעטרקוב תער"ג, ו ע"א.

העובדה שהדגים הם בעלי-חיים הראשונים שנבראו מחייבת את האדם לאכול דג בשבת שהיא השורש המטפיזי של קדושת הבריאה. ויש שהרחיקו לכת, ומאותו טעם גופו הוסיפו ואמרו שיש לפתוח את סעודת השבת באכילת הדג שנברא תחילה¹¹⁵. יתר על כן, דגים בגימטריא ז"ן, לאמור, כל מזונות השבוע תלויים בו בברכתו. הדג חי במים, ומים רומזים לחסד. מכאן שהעבודה הכרוכה בהעלאת הדג לשורשו קלה יותר. ומכאן גם הוראה לאדם בכלל, להעלות מידת חסד לשורשה, "וזהו התחלת דרכי העבודה"¹¹⁶.

על ייחודו של הדג נשמע מכיוון נוסף. "שעיקר עונג שבת בדגים משום שאין בהם שום איסור חלב וג'ה [וגיד הנשה] ובעופות יש עכ"פ איסור דם ונבלה. משא"כ בדגים. מכלל דבדגים אין בהם ערוב טו"ר [טוב ורע]"¹¹⁷. מעין זה אמר רמ"מ מקאצק, "כי שאר בעלי חיים יש להם מצות כגון שחיטה מליחה, ולדגים אין להם שום מצוה. לזאת אנו עושים לזה המצוה שאוכלי אותם בשבת"¹¹⁸. כביכול גומלים עם הדג מעשה חסד.

הסבר החוזר בכמה ספרים הוא שהשבת היא מעין עולם הבא, וכמו שבסעודת הצדיקים בגן עדן כלולים שור הבר ולויתן כך הוא עונג שבת בבשר ודגים¹¹⁹. מענין שדווקא ר' יצחק יחיאל ספרין מקאמרנא נותן הסבר חומרי: "ולכן אוכלין דגים בשבת להשפיע פרנסה בגלות בריוח מעינא טבא, עין י"ה אל יראיו למיחלים לחסדו"¹²⁰. אף הוראתו של ר' מרדכי מלעכאוויטש, כי "בשבת צריך לאכול דגים עם לחם פשוט של דגן, כי דגן בגימטריא דגים"¹²¹, נראית לי כביטוי למצב כלכלי נחות, אשר לצידו עידוד, שלא יפול אדם ברוחו על שום שאינו יכול להרבות בתענוגות.

ערמנו טעמים מטעמים שונים ולא הטעמנו אלא כטיפה מן הים, שכן בקשנו להדגים מן הקשת הרחבה. שפע זה מצביע על חביבותו של המנהג לאכול דג בשבת. אף נוכחנו לדעת שטעמים מסוימים קשורים לזרם מסוים, והם קובעים דרכי התנהגות נוספות. ממצא מענין הוא מה מקום תפס מנהג זה אצל גורי האר"י, בניגוד למה שהיינו מצפים. אך נימוקים שהועלו בקרב מקובלים אחרים בימי האר"י וסמוך לאחריו היכו גלים, ובעיקר בעולמה של החסידות, שם היתה למנהג גם משמעות חברתית-דתית. הנימוקים שניתנו גררו תוצאות מעשיות, כגון: סוגי הדגים, כמותם ומועדי אכילתם. אך ברור שהמציאות האקולוגית תרמה אף היא את חלקה למידת קיומו של המנהג.

115 ליב איגר, אמרי אמת, פר' בא.

116 תולדות יצחק, בילגוריי תרס"ט, ח"ב, טז ע"ב.

117 ר' צדוק הכהן מלובלין, פרי צדיק, לובלין תרפ"ב, פר' אמור, ח"ג, פה ע"א.

118 חשבה לטובה, פיטרקוב תרפ"ט, כג ע"ב. ועיין עוד שם.

119 ראה לקוטי מהר"ח, בשם מטה משה; יעקב דוב בערקאוויטש, עת הזמיר, סעאיני תרפ"ה, בשם טעמי המנהגים, סי' שעג; דוד יהושע רוזנוולד, תפארת השבת, חיפה תשכ"ט, עמ' צב, בשם ס' תורת חיים; ועוד. יוער כי בספר תפארת השבת נרשמו טעמים רבים.

120 היכל הברכה, וישב, לעמבערג תרכ"ט, ריט ע"ב. ושם סודות נוספים. כמו כן בח"ג, דף פג ואילך, קלו ואילך.

121 משה חיים קליינמאן, אור ישרים, ורשא תרפ"ד, יז ע"ב.